

ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ

Διατείχισμα της Κασσάνδρειας

Στη θέση της αρχαίας Ποτίδαιας, που καταστράφηκε από το Φίλιππο το 357 π.Χ., ανίδρυσε ο Κάσσανδρος το 316 μία νέα πόλη, την Κασσάνδρεια. Η ελληνιστική αυτή πόλη εξελίχθηκε σε μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Μακεδονίας λαμβάνοντας μεγάλη άνθηση κατά τη ρωμαιοκρατία και τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες.

Το 540 μ.Χ. καταστράφηκε από τους Ούννους και λίγα χρόνια μετά ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός φρόντισε για την ανασύστασή της. Σύμφωνα με τον ιστορικό Προκόπιο, ο Ιουστινιανός επισκεύασε το διατείχισμα που προϋπήρχε κατά μήκος του λαιμού της χερσονήσου και εκτεινόταν από τον Θερμαϊκό ως τον Τωρωναίο κόλπο.

Οι επόμενες ιστορικές πληροφορίες για το διατείχισμα προέρχονται από τον 15ο αιώνα και αναφέρονται στις μεγάλης εκτάσεως ανακατασκευές του τείχους και στη διάνοξη μιας τάφρου, που έγιναν από τον Δεσπότη Θεσσαλονίκης Ιωάννη Ζ΄ Παλαιολόγο. Πιθανόν στον Ιωάννη Ζ΄ οφείλεται και η κατασκευή ενός νέου πύργου με οχυρωματικό περίβολο που προστέθηκε στη δυτική πλευρά του ισθμού, νοτίως του διατειχίσματος.

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1424, οι Βενετοί επιχείρησαν νέες επισκευές, οι οποίες όμως φαίνεται πως δεν ολοκληρώθηκαν. Στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας το τείχος εγκαταλείπεται, ίσως γιατί η Κασσάνδρεια έχει χάσει πια τη στρατηγική της σημασία.

Το διατείχισμα εκτείνεται σε μήκος περίπου 1200 μ. από τον Τωρωναίο κόλπο ανατολικά μέχρι το Θερμαϊκό στα δυτικά (εικ. 1). Το τείχος ενισχύεται με ορθογώνιους πύργους που τοποθετούνται σε απόσταση 50-60 μ. μεταξύ τους. Σήμερα είναι ορατοί οι 18 από τους προϋπάρχοντες 21 πύργους (εικ. 2). Τα δύο άκρα απολήγουν σε πύργους, που σήμερα λόγω της διάνοξης της διώρυγας και της ανόδου της θάλασσας βρίσκονται μέσα στο νερό. Το πάχος του τείχους κυμαίνεται γύρω στα 1,5-3 μ. και το ανώτερο σωζόμενο ύψος φτάνει στα 8 μ. περίπου.

Στο μέσον του διατειχίσματος υπήρχε η είσοδος στην πόλη που την αποτελούσε μια πύλη με καμάρα, κατασκευασμένη από πλίνθους, πάνω από την οποία υψωνόταν ισχυρός πύργος (εικ. 3).

Συστηματικές εργασίες στο διατείχισμα (καθαρισμοί, διαμορφώσεις χώρου, στερεώσεις) διενεργήθηκαν μεταξύ των ετών 1983-84, από τον καθηγητή Θ. Παζαρά, αρχαιολόγο

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία του οικισμού της Ποτίδαιας.

Εικ. 2. Τμήμα του διατειχίσματος.

Εικ. 3. Η πύλη του διατειχίσματος.

Εικ. 4. Γενική άποψη (πύργου 5 και 4). Λήψη από Δ.

Εικ. 5-6. Εφυαλωμένη κεραμική από το εσωτερικό του πύργου 6.

τότε στην 10η Εφορεία. Έκτοτε οι εργασίες στο τείχος διακόπηκαν και ξανάρχισαν το 2001-2002, επ' ευκαιρία της κατασκευής νέας γέφυρας στη διώρυγα, με χρηματοδότηση από την «ΕΓΝΑΤΙΑ ΟΔΟΣ Α.Ε.». Τα επόμενα χρόνια το έργο συνεχίστηκε με σύντομες εποχιακές έρευνες που διεξάγονταν με χρηματοδοτήσεις του τώως Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης.

Οι ανασκαφές της Εφορείας επικεντρώθηκαν στον ανατολικό τομέα του τείχους, μεταξύ των πύργων 4-7 (εικ. 4). Αποκαλύφθηκαν τμήματα του διατειχίσματος που δεν ήταν ορατά και προέκυψαν νέα ενδιαφέροντα στοιχεία, όπως η ύπαρξη περιδρόμου, ενώ παράλληλα επιβεβαιώθηκαν οι 3 βασικές φάσεις του διατειχίσματος:

α) Το προ-ιουστινιάνειο διατείχισμα (3ος αι. μ.Χ.), του οποίου η κατασκευή πιθανόν υλοποιήθηκε πριν τις επιδρομές και την πολιορκία της Κασσανδρείας από τους Γότθους, η οποία μαρτυρείται από τις ιστορικές πηγές. Μάλιστα εντάσσεται σε ένα γενικότερο πρόγραμμα οχύρωσης πόλεων της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλονίκης. Τότε χρονολογούνται από τους μελετητές η οχύρωση του Δίου, της Βέροιας και μία από τις φάσεις της οχύρωσης της Θεσσαλονίκης.

β) Το διατείχισμα του Ιουστινιανού (540 μ.Χ.), για το οποίο κάνει λόγο ο Προκόπιος.

γ) Οι επισκευές του Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγου, τις οποίες ο ίδιος, πολύ περήφανος για το έργο του, τις περιγράφει διεξοδικά σε χρυσόβουλο του 1407 και των Βενετών (1424).

Εκτός των τριών βασικών φάσεων που αναφέρθηκαν παραπάνω, έχουν διαπιστωθεί και άλλες ενδιάμεσες επεμβάσεις στο διατείχισμα, όπως στην περίπτωση της μετασκευής του πύργου 5 σε λουτρό. Καθαρίζοντας το εσωτερικό του πύργου εντοπίστηκαν στο δάπεδο πλίνθινοι στυλίσκοι υποκαύστων. Ο εντοπισμός ενός νομίσματος του Κωνσταντίνου Ζ' που βρέθηκε στη στάχτη των υποκαύστων, χωρίς να αποτελεί από μόνο του ασφαλές χρονολογικό στοιχείο, υποδηλώνει χρήση του λουτρού κατά την περίοδο αυτή και ίσως σηματοδοτεί την εποχή που συντελέστηκε η μετασκευή του πύργου. Συγχρόνως, ιστορικές πηγές από τον 10ο και τον 11ο αιώνα επιβεβαιώνουν την επιβίωση της Κασσανδρείας κατά την περίοδο αυτή, γεγονός που υποδηλώνει ότι το διατείχισμα εξακολουθεί να έχει κάποιον ρόλο.

Ενδιαφέρουσα εξαίρεση της τοικοποιίας αποτελεί το δυτικό τμήμα του τείχους στον Θερμαϊκό, όπου η δόμηση ακολουθεί το σύστημα των ζωνών από πλίνθους σε εναλλαγή με ζώνες αργών λίθων και η θεμελίωσή του διαμορφώνεται κλιμακωτά. Πιθανόν πρόκειται για μια ιδιαίτερη κατασκευή, που θα μπορούσε ίσως να ανταποκρίνεται στην ύπαρξη ενός λιμανιού στην περιοχή, όπως προτείνει και ο John Alexander στη σχετική μελέτη του.

Από τα διάφορα κινητά ευρήματα, σημειώνουμε τον εντοπισμό στο εσωτερικό του πύργου 6, άφθονης εφυαλωμένης κεραμικής του β' μισού του 14ου αι. (εικ. 5-6), εποχή για την οποία δεν υπάρχουν πληροφορίες

Εικ. 7. Άγιος Στέφανος Αρναίας. Το εσωτερικό του ναού μετά την πυρκαγιά της 5.9.2005. Διακρίνονται οι τρεις ανασκαφικές τομές.

Εικ. 8. Άγιος Στέφανος Αρναίας. Τμήμα τοίχων της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Εικ. 9. Άγιος Στέφανος Αρναίας. Η συντήρηση των τοιχογραφιών στον ανατολικό τοίχο του παλαιότερου μεταβυζαντινού ναού.

237

Εικ. 10. Άγιος Στέφανος Αρναίας. Το εσωτερικό του ναού κατά την προσωρινή λειτουργία του. Διακρίνονται τα ανοίγματα στο δάπεδο και η προσωρινή κάλυψή τους.

Εικ. 11. Άγιος Στέφανος Αρναίας. Λεπτομέρεια κατασκευής μεταλλικών υποστηριγμάτων πάνω από τους τοίχους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

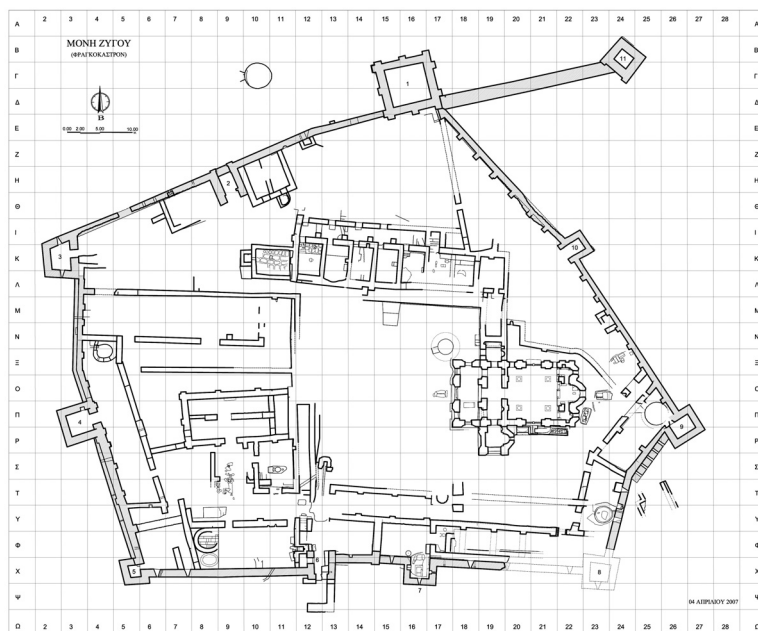
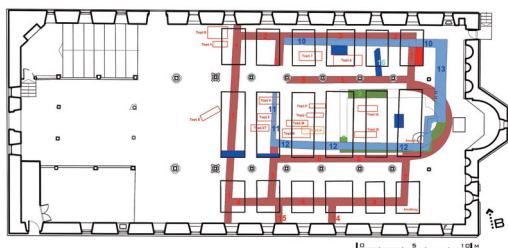
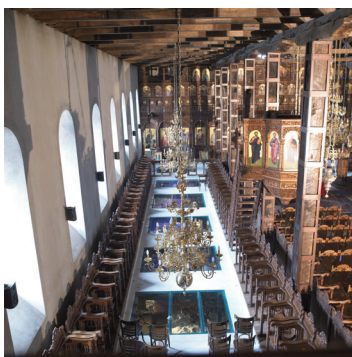
από κάπου αλλού, καθώς και τα πολυάριθμα νομίσματα που καλύπτουν την περίοδο από το 3ο έως το 16ο αι. και καλύπτουν το κενό, εκεί όπου οι πηγές σιωπούν. Μάλιστα κάποια από αυτά, όπως ένα χάλκινο του Ονώριου (395), ένα χάλκινο τορνέζιο του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1391-1425) και ένα αργυρό άσπρο του Εμίρ Σουλεϊμάν (1402-1411) θεωρούνται πολύ σπάνια.

Το διατείχισμα της Κασσανδρείας αποτελεί το σημαντικότερο οχυρωματικό έργο στην Χαλκιδική. Εντάσσεται στα μεγάλα έργα του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, όπως αναφέρει ο ιστορικός Προκόπιος, και διατηρείται στο μεγαλύτερο τμήμα του. Η συνέχιση των ανασκαφών, η αναστήλωση και αποκατάσταση

του τείχους, οι διαμορφώσεις του περιβάλλοντος χώρου θα αναδείξουν το σημαντικότατο αυτό μνημείο και συγχρόνως θα το καταστήσουν προσεγγίσιμο και ευανάγνωστο στους χιλιάδες επισκέπτες της Χαλκιδικής.

Άγιος Στέφανος Αρναίας Χαλκιδικής.

Στην ορεινή πόλη της Χαλκιδικής Αρναία βρίσκεται ο Μητροπολιτικός ναός του Αγίου Στεφάνου, σημερινή έδρα του επισκόπου Ιερισσού - Αγίου Όρους και Αρδαμερίου (εικ. 7-13). Πρόκειται για τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική γενικών διαστάσεων 40,9X19,58 μ. και επιγραφή ανέγερσης το έτος 1812. Ωστόσο, η γενική εικόνα του μνημείου με τους εμφανείς αρμούς στο μέσον περίπου του νότιου και βό-

ρειου τοίχου προξενούσε πάντα την υποψία ότι η σημερινή επιγραφή αναφέρεται στην τελευταία χρονικά επέμβαση επί του ναού, μια επέμβαση δηλαδή του 19ου αιώνα, κατά την οποία ένας παλαιότερος ναός μικρότερων προφανώς διαστάσεων, επεκτάθηκε προς τα δυτικά και δημιουργήθηκε το σημερινό αποτέλεσμα ως προς το μέγεθος του ναού.

Η υποψία αυτή είχε καταλυτική σημασία για την πορεία των επεμβάσεων επί του μνημείου, μετά την καταστρεπτική πυρκαγιά της 5ης Σεπτεμβρίου του έτους 2005, η οποία αποτέφρωσε τα πάντα, εκτός από τους περιμετρικούς πέτρινους τοίχους και τους κίονες που διαχωρίζαν τα κλίτη, τους πρώτους γιατί τα εσωτερικά ασβεστοκονιάματα προστάτεψαν τους λίθους από την ασβεστοποίηση και τους δεύτερους γιατί ο ξύλινος κορμός των κιόνων είχε επικαλυφθεί με μπαγδαντί – μεγάλου πάχους ασβεστοκονίαμα πάνω σε ξύλινες πύλες – όπως φαίνεται και στη σχετική φωτογραφία (εικ. 7). Ωστόσο, μετά την κατάσβεση της φωτιάς και τη συλλογή των καταλοίπων από την 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ο μαραθώνιος για την αποκατάσταση του μνημείου επέβαλε άμεσα την έρευνα αντοχής των υλικών που είχαν απομείνει και για το σκοπό αυτό αποφασίστηκε η έρευνα της θεμελίωσης των περιμετρικών τοίχων (εικ. 8) και των κιόνων με ανασκαφική μέθοδο, γεγονός που έφερε στο φως σημαντικά ευρήματα από τις πρώτες κιόλας ημέρες του έργου στο εσωτερικό του ναού: εντοπίστηκε μία ταφή,

διασκορπισμένα οστά, δύο χάλκινα σκυφωτά νομίσματα της εποχής της λατινοκρατίας (1204 κ.ε.), διάφορα κινητά αντικείμενα – κεραμικά, μεταλλικά και γυάλινα – και τμήμα παλαιότερου τοίχου. Αυτή η νέα ιστορική διάσταση της Αρναίας προκάλεσε και το ενδιαφέρον όλων των εμπλεκομένων και αποφασίστηκε, παράλληλα με την αποκατάσταση να διεξαχθεί και η συστηματική ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του μνημείου.

Ακολούθησαν υπεράνθρωπες προσπάθειες και σε λιγότερο από ένα έτος ο ναός αποδόθηκε σε λειτουργία, ενώ παράλληλα το έργο της ανασκαφής είχε πλέον μεταφερθεί κάτω από το νέο δάπεδο μέσω δεκαοκτώ μεγάλων ανοιγμάτων (έξι σε κάθε κλίτος). Η ανασκαφή αποκάλυψε μια κατεστραμμένη σε σημαντικό βαθμό τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με ημικυκλική κόγχη και γενικές εξωτερικές διαστάσεις 15,8x15,1 μ., ένα μικρό μεσοβυζαντινό ναό που περιοριζόταν στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, ένα βυζαντινό - πρώιμο μεταβυζαντινό μεγαλύτερο ναό, όλα στις εσωτερικές διαστάσεις της σημερινής εκκλησίας (εικ. 13). Άγνωστο ακριβώς τότε, πιθανότατα στον 17ο αιώνα, όταν η περιοχή αναπτύχθηκε εξαιτίας των γειτονικών μεταλλίων των Σιδηροκαυσίων (σημερινά Στάγειρα), οι παλαιότεροι ναοί αντικαταστάθηκαν από το ανατολικό τμήμα του σημερινού ναού, ενώ στις αρχές του 19ου αιώνα (1812) προστέθηκε και το δυτικό τμήμα, όπως εμφανίζεται σήμερα.

Εικ. 12. Ο ναός ολοκληρωμένος. Άποψη του βόρειου κλίτους από δυτικά.

Εικ. 13. Κάτοψη του ναού με τις φάσεις ανοικοδόμησης.

Εικ. 14. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου της Μονής Ζυγού.

Εικ. 15. Ο αρχαιολογικός χώρος της Μονής Ζυγού από ΝΔ.

Εικ. 16. Μονή Ζυγού. Το μαρμαροθετημένο δάπεδο του βόρειου παρεκκλησίου του καθολικού (α' μισό 11ου αιώνα).

Εικ. 17. Η Τράπεζα της Μονής Ζυγού (στρώμα καταστροφής).

Μεταξύ των κινητών ευρημάτων σημειώνεται ένα χάλκινο νόμισμα του Βαλεντινιανού Α' (364-378) και ένα χάλκινο νόμισμα Αρκαδίου (395-408, χρονολογία κοπής: 387-392 μ.Χ.), τα οποία μέχρι σήμερα αποτελούν τα παλαιότερα τεκμήρια κατοίκησης του χώρου. Ιδιαίτερη εντύπωση προκάλεσε η εύρεση σπαραγμάτων τοιχογραφιών μεταξύ των κρημνισμάτων από τους προγενέστερους (μεταβυζαντινούς) ναούς, καθώς και τμήματα τοιχογραφιών στο εσωτερικό των τοίχων της ανατολικής κυρίως πλευράς.

Αυτός ο αρχαιολογικός πλούτος που αποκαλύφθηκε με την ανασκαφή στο εσωτερικό του ναού οδήγησε στην απόφαση, όχι μόνον να μην καταχωστούν τα ευρήματα, αλλά να προβληθούν με τον καλύτερο τρόπο. Για την κάλυψη της ανάγκης αυτής αξιοποιήθηκαν τα ανοίγματα του δαπέδου που είχαν προβλεφθεί για τη συνέχιση των ανασκαφών, παράλληλα

με τη λειτουργία του ναού. Οι τοίχοι της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, οι ταφές, οι τοιχογραφίες και τα δάπεδα συντηρήθηκαν, φωτίστηκαν με κατάλληλο φωτισμό και μέσα από το διάφανο γυάλινο δάπεδο που αντικατέστησε τα προσωρινά καλύμματα στις περιοχές των δεκαοκτώ ανοιγμάτων, ο σημερινός επισκέπτης έχει οπτική επαφή με την ιστορία των 15 αιώνων (εικ. 9-11). Οι χιλιάδες των επισκεπτών που κατακλύζουν από το 2009 το ναό αποδεικνύουν με τον καλύτερο τρόπο ότι το αρχαιολογικό έργο όχι μόνο δεν υπάρχει λόγος να αντιμετωπίζεται ως εμπόδιο, αλλά αντίθετα μπορεί να αποτελέσει ζωτικό τμήμα της σύγχρονης ζωής (εικ. 12).

Μονή Ζυγού (εικ. 14-15)

Τα έτη 1990-2000 αφορούσαν την ανασκαφική οριοθέτηση του κάστρου και του καθολικού της Μονής, την ταύτιση του ερευνημένου κτηριακού συγκροτήματος με την βραχύβια Μονή του Ζυγού (10ος-11ος αι.), την αναστήλωση του πύργου υπ' αρ. 7 και την εκτέλεση έργων υποδομής για την προστασία της από τις πλημμύρες του παρακειμένου χειμάρρου.

Κατά την δεκαετία 2000-2010 οι εργασίες αφορούσαν την αποκάλυψη των εντός του κάστρου κτηρίων (5.500 τ.μ.), την στερέωση και ταύτισή τους και την συντήρηση των κινητών ευρημάτων. Ειδικότερα:

- Ανασκάφηκαν και στερεώθηκαν, από τους 11 πύργους του κάστρου, οι υπ' αριθμόν 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, και 11. Ο μεγάλος πύργος αρ. 1 ανασκάφηκε μερικώς.
- Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του καθολικού της Μονής, στερεώθηκαν τα μαρμαροθετημένα δάπεδά του (εικ. 16), οι τοιχογραφίες του και τα εν γένει επιτοιχία κονιάματα. Αποκαταστάθηκαν, γραφικώς και αναστηλωτικώς, το μαρμάρινο τέμπλο και τα μαρμάρινα περιθρώματα του ναού.

Εικ. 18. Μονή Ζυγού.
Εφυσλωμένο πινάκιο
(β' μισό 12ου αιώνα).

Εικ. 19. Μονή Ζυγού.
Υάλινο κανδήλι
(β' μισό 12ου αιώνα).

- Εγκαταστάθηκε υάλινος διάδρομος επισκέψεως του εσωτερικού του καθολικού.
- Ανασκάφηκαν και στερεώθηκαν η δυτική και βόρεια πτέρυγα της Μονής.
- Ανασκάφηκαν (μέχρι το στρώμα καταστροφής) και στερεώθηκαν η νότια και η ανατολική πτέρυγα τη Μονής.
- Ανασκάφηκε (μέχρι το στρώμα καταστροφής) η Τράπεζα (εικ. 17).
- Ανασκάφηκε (μέχρι το στρώμα καταστροφής) και στερεώθηκε μερικώς, το συγκρότημα των κελλίων βορείως του καθολικού.
- Ανασκάφηκαν και στερεώθηκαν τα συγκροτήματα του ελαιουργείου και του ληνού.
- Ανασκάφηκαν οι τάφοι περιμετρικώς του καθολικού, χωρίς να διαταραχθούν οι ενταφιασθέντες.
- Ολοκληρώθηκαν τα έργα υποδομής για

την προστασία της Μονής από τις πλημμύρες του παρακείμενου χειμάρρου.

- Συγκολλήθηκαν τα συνανήκοντα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.

- Άρχισε η συντήρηση της κεραμικής και των μεταλλικών και υάλινων ευρημάτων (εικ. 18-19).

- Ανασυντέθηκε από 1500 σπαράγματα, η τοιχογραφία της βαπτίσεως του Ιησού, που βρέθηκε στον νάρθηκα του καθολικού. Άρχισε και η ανασύνθεση της τοιχογραφίας των αγίων Τεσσαράκοντα.

- Εκτυπώθηκε ενημερωτικό τετράπτυχο των επισκεπτών, σε ελληνική, αγγλική, γερμανική και ρωσική γλώσσα.

- Εκτυπώθηκε ενημερωτικό βιβλιάριο 54 σελίδων, σε ελληνική, αγγλική και γερμανική γλώσσα.

Προϊστάμενος

Ιωάννης Ταβλάκης

Ανασκαφές

Διατείχισμα Κασσάνδρειας (Ν. Ποτίδαια)

Μητροπολιτικός Ναός Αγίου Στεφάνου Αρναίας
Μονή Ζυγού

Υπεύθυνοι αρχαιολόγοι

Λ. Τόσκα

Ι. Ταβλάκης

Ι. Παπάγγελος, Ό. Ιασονίδου